

Koekoek, je hoort hem vaker dan dat je hem ziet

Wim Smeets

De koekoek

Carel de Vink

De koekoek, een vogel die tot de verbeelding spreekt. Niet voor niets was deze vogelsoort tweemaal 'Vogel van het jaar' van onze Vogelwerkgroep, in 1996 en 2010. Daar zou menige soort jaloers op zijn! Ook voordien stond de koekoek al eens uitvoerig in het zonnetje in ons blad. Wat maakt deze vogel zo interessant? Is het zijn opvallende roep? Zijn gedrag als broedparasiet? Of het feit dat we over deze opvallende vogel eigenlijk zo weinig weten? Want het is een heuse raadselsoort. We gaan op verkenning.

"Een koekoek zie je niet, die hoor je alleen maar," verzekerde een doorgewinterde vogelaar mij toen ik als beginnend, jeugdig vogelmanetje verrukt reageerde op een onmiskenbaar "koekoek" vanuit het rietland bij Everdingen. Nog geen twee tellen later kwam een langgerekte, duifachtige vogel met onvaste vliegkoers over. "Dat is hem!" zei mijn vader overtuigd,

waarna de vogel met zijn roep die bewering bevestigde. Om zich uit de situatie te redden, kreeg ik van de 'kenner' een heel relaas. Een koekoek vliegt als een omgekeerde eend, roept zijn eigen naam, lijkt op een roofvogel en schrikt andere vogels af. Mijn eerstvolgende waarneming loochende niet alleen dat laatste. Een koekoek-wijfje kwam met een soort borrelend geluid (waar ze niet naar genoemd wordt) uit een wilg vliegen met een hele sliert schetterende rietzangers en kleine karekieten achter zich aan. Die hadden er blijkbaar belang bij om haar te verjagen! Bang? Welnee!

Om bij de roep te beginnen: wie erop let, merkt dat er best wel individuele verschillen zijn in de 'koekoek'-roep van de mannetjes. Sommige roepen keurig in tweedelige series van twee lettergrepen. Waarbij de k-klank nogal eens dichter bij de ch ligt: 'choe-chroeh'! Andere maken er een potje van: roepen in een variatie van één tot vijf lettergrepen. In wisselende series van twee tot wel achtmaal zonder pauze. En dan heb je alle varianten daartussen. Helaas komt een koekoeksklok qua timbre niet in de buurt: het ijle geluidje haalt het niet bij de volle, verdragende klank van de territoriumroep van een 'zingend'

mannetje. Van dichtbij hoor je tussen de luide roep ook nog eens wat zachte orgelklanken. Alsof de vogel een beetje astmatisch hijgt. Wanneer ze een ander mannetje of een vrouwtje najagen, laten ze wat blazend-hese geluiden horen. Het vrouwtje heeft een roep die lijkt op het borrelen van iemand die met een rietje in een glas water blaast, maar dan veel luider. Enigszins lachend. Zodra de koekoek rond half april terugkeert uit zijn winterverblijf, klinkt de roep van het mannetje bijna onafgebroken. Niet zelden tot diep in de nacht. Wat niet vreemd is, aangezien koekoeken 's nachts trekken. Een passerend wijfje moet weten dat hier een levenslustige man wacht, terwijl een concurrerend mannetje maar beter kan doorvliegen! De intensiteit van dat roepen neemt geleidelijk af. In juli hoor je vrijwel geen koekoek meer roepen. Dan juist wel het bedelen van een jonge vogel. Bij een koekoek, verzorgd door grasmussen in de duinstreek viel mij op hoeveel die roep leek op het bedelen van jonge grasmussen.

De vogels keren terug uit 'ergens in Afrika'. Algemeen werd aangenomen dat onze vogels daarvoor naar Zuid-Oost Afrika vliegen: Tanzania en zuidelijker. Daar worden 'Europese' koekoeken gezien. Maar de koekoek broedt niet alleen bij ons. Zijn broedgebied strekt zich uit van Ierland tot ver in China en Japan. De enige terugmelding van een geringde *cuculus canorus* uit Europa in Afrika stamt van lang geleden. Een in 1928 als nestjong in het Verenigd Koninkrijk geringde vogel werd in 1930 teruggevonden in Kameroen. Dat is een stuk westelijker. Britse onderzoekers zijn sinds enkele jaren bezig met een interessant onderzoek, waarbij gebruik gemaakt wordt van gezenderde exemplaren. Die worden per satelliet gevolgd. Dat levert verrassende gegevens op. Zo blijken de Britse vogels al vanaf begin juni hun territoria te verlaten om naar het vasteland te vliegen. Ze worden gesignaleerd in Nederland, België, Duitsland en Noord-Frankrijk. Een exemplaar zat begin juli al in Hongarije! Vervolgens bleken de vogels via Italië, maar deels ook via Spanje, over de Sahara te trekken naar West-Afrika. Dat roept nieuwe vragen op. Waarom trekken ze al zo vroeg weg uit hun broedgebied? Zouden 'onze' koekoeken ook al zo

kort na hun aankomst vertrekken? Gaan zij ook via twee trekroutes en vervolgens naar West-Afrika? Worden ze afgelost door vogels uit Engeland? Doen die hier nog een broedpoging, profiterend van vervol- en tweede broedsels van bijvoorbeeld onze moeraszangers? Wat betekent dan de aanwezigheid van een roepend exemplaar in juni in onze regio: doortrekker of broedvogel? Naast nieuwe feiten krijgen we dus een hele waslijst van vragen erbij.

Daarmee zijn we bij de broedbiologie van de koekoek aangeland. Die is uitermate interessant. De koekoek is de enige pure broedparasiet onder de Europese vogels. Wereldwijd zijn dat er heel wat meer, terwijl ook in andere categorieën van de natuur broedparasitisme voorkomt. Bijvoorbeeld onder insecten. Een vrouwtjeskoekoek legt haar ei in het nest van een kleine zangvogel. Deze 'waardvogel' is gewoonlijk van dezelfde soort als waar zij is opgegroeid. Het ei lijkt (afgezien van het formaat) sprekend op dat van de gekozen soort. Er wordt aangenomen dat de koekoek een of enkele eieren uit het gastnest verwijdt. Bij gebrek aan waardvogels (of bij vergissing?) belandt een ei ook wel in dat van een verwante soort (bijvoorbeeld bij een rietzanger in plaats van kleine karekiet) of zelfs van een totaal andere soort. Er zijn jonge koekoeken aangetroffen in nesten van een merel, beflijster en vinkachtigen. De laatste zijn zaadeters, die hun jongen grootbrengen met zowel insecten als zaden. Hun eieren lijken totaal niet op die van de koekoek, maar blijkbaar maakte dat voor de betreffende pleegouders geen verschil. Bij 'onze' koekoek komt het jong gewoonlijk eerder uit het ei dan de overige jongen. Het werkt de eieren (of anders de concurrerende jongen) in rap tempo het nest uit. Na enkele dagen verflauwt die drang, maar eventueel nog aanwezige jonge vogels krijgen naast de forsere jonge koekoek geen kans. Er schijnen soms twee vrouwtjes van de koekoek een ei in hetzelfde nest te leggen. Over het resultaat wordt verschillend geschreven. Sterven beide, wint een van de twee of groeien ze samen op? De verwante kuifkoekoek van Zuid-Europa en Noord-Afrika vertoont een iets afwijkend broedgedrag. Daar groeit het jong gewoon samen op met zijn kraaiachtige nestgenootjes: (blauwe) ekster, gaai etc.

Als meest algemene waardvogels worden in de literatuur genoemd: graspieper, kleine karekiet en heggemus (in respectievelijk landelijk gebied, moerassen en tuin/parklandschap). Daarnaast witte kwikstaart, rietzanger. Ook worden roodborst, grasmus en bosrietzanger vermeld, naast uitzonderlijke gevallen als bijvoorbeeld kneu en winterkoning. Wat opvalt is dat een algemene soort als de zwartkop nergens vermeld wordt, terwijl tuinfluiters als waardvogel meer uitzondering dan regel zijn. Holenbroeders als gekraagde roodstaart en bonte vliegenvanger en vogels met een overhuifd nest (fitis, fluiters) zijn zelden 'de klos'. Opvallend is dat op de Britse eilanden de roodborst frequenter als waardvogel wordt gemeld dan bij ons, terwijl de grasmus daar zelden als pleegouder wordt aanvaard. Het gevolg van het opgroeien in een op kleine vogels berekend nest, is dat de jonge koekoek al snel het nest onder zich ziet wegvallen. Lange tijd volgen de onvrijwillige oudervogels hun nog niet vliegvlugge pleegjong met ladingen voedsel. Menigmaal voeren ze het, zittend op de rug van hun (letterlijk!) koekoeksjong. Langzaam leren ze zelf hun voedsel te vergaren: rupsen, ook harige en giftige, naaktslakken, spinnen en (loop)kevers. Eenmaal zelfstandig, groeien ze op in een omgeving waar geen volwassen koekoek meer aanwezig is. De oudervogels trekken weg in juli. De jonge vogels volgen, op innerlijk kompas, in de loop van augustus en september; na half oktober is een koekoek een zeldzaamheid. Volgen de jonge vogels dan dezelfde route (Italië of Spanje) als hun moedervogel? Kom daar maar eens achter!

Brits onderzoek wijst op redelijk gunstige resultaten bij de meest favoriete waardsoorten. Ruim driekwart van de koekoekjes in een graspiepernest, iets meer dan de helft bij de kleine karekiet en net niet de helft van die bij de heggemus raakten volgegroeid. Slechts bij hoge uitzondering lieten de oudervogels hun nest in de steek. Mislukking had vaker te maken met algemene tegenvallers als weersomstandigheden, voedselgebrek, verstoring en predatie. Net als bij hun eigen legsel ging een deel van de kleine karekietgevallen verloren door harde wind. Overigens werd er bij minder dan één procent van alle broedsels

van potentiële waardsoorten een koekoeksgeslacht aangetroffen, met uitzondering van de graspieper, heggenmus en kleine karekiet; bij deze soorten ging het om ongeveer drie procent van alle nesten.

Als Vogel van het jaar 2010 bleek bij ons de koekoek vooral een bewoner van moerassig gebied te zijn. De Vechtplassen, samen met het Naardermeer, spannen de kroon, gevolgd door de oevers van de randmeren. Het lijkt dat in ons areaal de kleine karekiet de belangrijkste gastheer is voor jonge koekoeken. Daarbij is het frappant dat in het vanggebied rond Oud Naarden en Valkeveen, dat zo rijk is aan kleine karekieten, door de ringgroep nog nooit een jonge koekoek gevangen werd. In 2010 ontbrak de vogel op de heidevelden. In 2015 en 2016 was op de Westerheide wel een langdurig roepend mannetje aanwezig. Mogelijk is daar de graspieper de uitverkoren soort, misschien ook de boompieper. De 's-Gravelandse landgoederen en de bossen herbergen nauwelijks koekoeken. Het is lastig om vast te stellen om hoeveel 'broedparen' het gaat. Ten eerste roepen niet alle mannetjes even vaak. Een doortrekkend exemplaar kan enige tijd blijven hangen. Heeft die dan al gepaard met een aanwezig vrouwtje? Dat zou kunnen. Als hij vervolgens doortrekt, blijft zo'n vrouwtje onopvallend achter om haar twaalf tot twintig (!) eieren ergens onder te brengen. Een territoriaal mannetje dat langer aanwezig is, kan mogelijk wel met twee of drie vrouwtjes paren. Maar een ander probleem is dat mannetjes soms kilometers ver rondtrekken. Onderzoek in het duingebied bij Meijndel geeft aanwijzingen dat de interpretatie van broedgevallen, zoals Sovon die hanteert, mogelijk veel te rooskleurig is. Voor 2010 komt Fred van Klaveren bij ons op meer dan 50 territoria. Daarbij uitgaand van de 'officiële' norm van broedvogelkartering.nl. De strengere norm, die uitgaat van het aantal beschikbare waardvogels en het daaronder vastgestelde percentage parasitisme door de koekoek, zou wel eens tot een heel wat lager aantal kunnen leiden. Temeer daar koekoeken zomaar afwezig kunnen zijn in een voor het oog geschikt biotoop, zoals bij ons dus af en toe de heidevelden.

Door heel Europa zijn er aanwijzingen

dat de koekoek in aantal achteruit gaat. Op de Rode Lijst staat hij als 'kwetsbaar'. Dat heeft voor een deel te maken met gevaren tijdens de trek en in het overwinteringsgebied. Niet alleen voor de koekoek zelf, maar ook voor zijn hulp-troepen. Wanneer de kleine karekieten in geringere aantallen terugkeren na de winter, heeft dat gevolgen voor de koekoek! Maar ook wanneer waardvogelsoorten een slecht seizoen hebben door voedselgebrek of vernietiging van broedgebied. In het Gooi (en dan vooral de Vechtstreek en Eempolders) gaan de aantallen graspiepers hard achteruit, met alle gevolgen van dien. Biedt de boompieper dan uitkomst? Het zou ook kunnen dat de klimaatverandering ervoor zorgt dat een deel van de waardvogels vroeger nestelen, waardoor mevrouw koekoek te laat komt...

Voor een deel levert recent onderzoek dus verrassend veel inkijk in het leven van de koekoek op. Maar daarmee vermindert het aantal vragen niet. Wat heeft de koekoek nodig om te kunnen floreren in onze moderne samenleving? Met een geschat aantal van 6000 tot 8000 'broedparen' is het in Nederland een duidelijk aanwezige soort. Maar een afname in Europa van 12 procent sinds 1980 is alarmerend. In Nederland lijkt dat percentage flink hoger te liggen. Het is te hopen dat de onderzoeksgegevens hanteerbare aanwijzingen gaan opleveren over hoe we onze broedvogelparasiet kunnen veilig stellen voor de toekomst. Dat we het tij kunnen keren voordat bij ons voor de koekoek de laatste koekoeksklok slaat.

Texel 2015

Andrea Rietbergen

Literatuur:

De Korhaan: 1968 nr. 4; 1989 nr. 3 en 1999 nr. 3.; verder jrg. 44 nr. 2 pag. 72, 73, 74; jrg. 44 nr. 3 pag. 100/101 en recent jrg. 48 nr. 4 pag. 151
Als voorbeeld uit het duingebied (citaat; zie onder): In totaal gaat het in Meijndel om vijf zogenaamde koekoekstammen, gespecialiseerd in broedparasitisme van (1) Boom- en Graspieper, (2) Heggenmus, (3) Gekraagde Roodstaart en Roodborsttapuit, (4) Tapuit en (5) Rietzanger, Kleine Karekiet en Bosrietzanger.

Overige bronnen:

Daan Buitenhuis, What's in a name? Korhaan jrg. 46 nr. 2 pag. 72/73
Klaveren, Fred van, De Korhaan jrg. 45, nr. 1 pag. 8-11 De Koekoek. Vogel van het jaar 2010
Jonkers, D.A., R.A. Koele & J. Taapken 1987. Vogels tussen Vecht en Eem. Vogelwerkgroep Het Gooi en Omstreken, Hilversum pag. 245, 246
<https://www.bto.org/cuckoos>
<https://www.bto.org/science/migration/tracking-studies/cuckoo-tracking/what-have-we-learned>
<https://www.bto.org/science/migration/tracking-studies/cuckoo-tracking/about>
<http://www.vwg-m.nl/soorten/vogel.asp?id=201> (Vogelwerkgroep Meijndel)
<https://www.mpg.de/9356217/gps-animal-tracking-species-protection>
<http://www.jstor.org/stable/3565958> Why Are Cuckoos Host Specific?
L. C. Brooker and M. G. Brooker
<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00063657209476342> Cuckoo Hosts in British Habitats David Glue and Robert Morgan
<http://www.bbc.co.uk/nature/13559202>
http://www.vogelbescherming.nl/actueel/nieuwsbrief/_berichten_nieuwsbrief/q/ne_id/805
<https://www.sovon.nl/nl/soort/7240>